

At damgaları

Z

TUNCER GÜLENSOY

T

ÜRKLER, “damga” adını verdikleri boy ve soylarını belirten işaretleri at, sığır, koç-koyun ve keçi gibi eti, sütü ve derisi için besledikleri evcil hayvanların belirli yerlerine vurmuşlardır.

DAMGA ADI ÜZERİNE

Türkiye Türkçesinde “1. Bir şeyin Üzerine bir nişan, bir im basmaya yarayan araç. 2. Bu araçla basılan nişan, im.” anlamlarında kullanılan “damga” adı, en eski Türkçe kelimelerden birisi olup eski Türk yazıtlarından Açıra Yazıtı’nın sol tarafındaki metinde şöyle geçmektedir:

Yeti yegirmi erdemi yaşında erdim; ölti kab?kı eti bunsız erti kara saçın teg yerdeki tamkalığ yılki buns/ız erti/ yag... tegmiş sü teni yeti bin oğlan erti.

(Türkiye Türkçesiyle:

*On yedi erdemi yaşında idim, öldü,
Göz kapağının eti (?) kara saçı gibi keder-
siz idi,
Yerdeki damgalı yılki sayısız idi,
Hücum eden ordusunun kudreti yedi bin
oğlan idi.)*

(H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları II*, s. 134)

Bu metindeki “tamkalığ yılki” sözünden Türklerin atlarına “nişan, işaret, im” vurdukları ve bunun adına da damga dedikleri açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca tamga isminden “tamgaçı” (damgacı, mühürdar, damga vuran), “tamgalamak” (damga vurmak, mühürlemek) isim ve fiillerin türetilerek kullanıldığı da yine yazıtlarda tespit edilmektedir.

Damga kelimesi, XI. yüzyılda yazılmış olan *Kutadgu Bilig* adlı büyük eserde: “tamga”, damga, mühür (45, 1036, 1766, 3223); “tamga urmak”, damga vurmak (2902); “tamgaçı”, damgacı, mühürdar (4056); “tamgalamak”, damgalamak, mühürlemek (3275, 3942) şekillerinde kullanılmıştır.

Kelime, Ali Şir Nevâî’nin eseri *Muhâkemetü’l-Lugateyn*’de “tamgaçı” olarak kullanıldığına göre, o devirde Doğu Türkçesinde de hâlen yaşamaktaydı.

“Tamga” kelimesi Eski Anadolu Türkçesinde de aynı şekilde devam et-

miş, XIV. yüzyılda yazılmış olan *Süheyl ü Nevbahar* adlı eserde şu şekilde kullanılmıştır:

*Dutarlar atı vü ol at idi ol
Ki Sa’lûk’i bıraktı vü duttu yol
Şolok dem ki kıldı nazar Şah-ı Çin
Görür kızı tamgası urlu kaçın.*

(Türkiye Türkçesiyle:

*Atı tutarlar ve tuttukları at odur;
Ki Sa’lûk’i bırakarak yola devam etti;
Tam o zaman Şah-ı Çin baktı;
(Atın) kıçına kızının damgasının
vurulmuş olduğunu gördü.)*

Buradaki ifâdeden de atların damgalandığı, hatta bu damganın atın “kıçına”, yâni sağrısına vurulduğunu öğrenmiş bulunuyoruz. Orhun’dan Ana-

Sebebi ne olursa olsun, mânâsı bilinsin veya bilinmesin, Türk damgaları “damga, im” adları altında Anadolu’da şu yerlerde kullanılmaktadır:

1. At ve sığırlarda,
2. Koç ve koyunun kulak veya burnunun üstünde,
3. Koç veya koyunun sırtında, kuyruğunda veya başında (aşu boyası ile),
4. Kovanlarda, buğday veya un ambarlarında,
5. Mezar taşlarında,
6. Hece tahtası adı verilen tahtadan yapılmış mezar işaretlerinde,
7. Kilim ve halılarda,

dolu’ya kadar uzanmış olan Türk damgaları, Orhun ve Yenisey yazıtlarındaki benzer veya çok az farklı veya tamâmen farklı şekilleriyle Anadolu’daki çeşitli boy, soy, oymak, oba, aşiret ve cemâatlerle âileler arasında kullanılmakta ve hâlâ yaşatılmaktadır. Bu damgalardan bâzılarının (yiğitlik, mertlik, cesâret; güç, kuvvet; bereket, bolluk) mânâlarına geldikleri damgayı uygulayanlar tarafından bilinmekteyse de bâzılarının ne mânâyâ geldikleri hakkında kesin bir bilgi yoktur. Bu konuda sorulara, “Dedemden (veya babamdan) öyle gördüm. Büyük annem, ninem, ebem o şekilde yapıyorlardı; onlar da büyükle-rinden öyle görmüşler!” şeklinde kapalı cevaplar vermektedirler.

8. Keçelerde, kepeneklerde,
9. Heybe, torba ve un çuvallarında,
10. Nakış ve yanışlarda,
11. Ziyet eşyâsında,
12. Nazarlıklarda,
13. Evlerin kapı ve duvarlarında,
14. Kap kacakta,
15. El, yüz, alın, pazu ve göğse yapılan dövmelerde,
16. At koşum takımlarında.

Bugüne kadar bulunan kurganlardan, mezar taşlarından, yazılı taş, kaya ve sütunlardan elde ettiğimiz bilgilere göre, Türkler “ongun” olarak pek çok hayvanı tanıyorlar, bunları kutsal addedip hem avlamıyorlar hem de etle-

S. Somuncuoğlu, Saymalıtış kaya resimleri.

rini yemiyorlardı. Şamanlık devrinde Türklerin bu hayvanlara tapındıkları da bilinmektedir. Müslümanlığın Türkler tarafından kabul edildiği yıllarda bile, henüz İslâm'la karşılaşmamış olan Ural bölgesindeki Başkurt Türkleri, sayısı 12 olan (kış, yaz, yağmur, ağaç, yel, at, su, gece, gündüz, ölüm, toprak, gök) gibi tabiat tanrılarına tapıyorlardı. Başkurtların yılanlara, balıklara ve turnalara da taptığı bilinmektedir.

Yine kurganlardan elde edilen at koşumları, eyerler, tokalar, aynalar, maşrapalar gibi maddî unsurların üzerlerine çizilmiş resimlerden göçebe Türk sanat-kârlarının gâyet güzel ve aslına uygun şekilde hayvan resimleri çizdiklerini öğrenmekteyiz. Daha sonraki buluntularda bu resimlerin birer piktogram (basitleştirilmiş resim) hâline geldikleri de bilinmektedir. Özellikle şaman elbiseleri ve davulları üzerine çizilen bu

piktogramlara daha başka maddî kültür unsurları üzerinde de rastlamaktayız. Türk damgalarında en çok kullanılan ongunlar kutsal bilinen hayvanlardır. Bunların dışında kılıç, ay-güneş ve yıldızlar ile hayat ağacı motifleri de birer damga olarak karşımıza çıkmaktadır. Orta Asya'daki göçebe Türk boylarının kullandıkları bu damgaların Anadolu'da stilize edilmiş şekilleriyle görülmele-ri târihî, etnolojik ve folklorik açıdan büyük önem taşımaktadır. Bu ongunlar şöyledir: boğa, geyik, dağ keçisi, koç-koyun, kurt, kuş ve at.

AT

Bütün göçebe kavimlerde olduğu gibi, Orta Asya bozkırlarında yaşayan Türkler için de at, en değerli hayvanlardan birisi ve belki de en önemlisiydi. Tarihî kayıtlara göre, Türk boylarında ak donlu at göğe kurban edilirdi. Koyun ve koç ise toprağa gömülürdü. Bu, belki de toprağa verilen bir kurbandı. Kök Türklere âit atalar tapınağındaki kurban çukurunda at, koyun ve kuş kemikleri bulunmuştur. Kök Türk devrinden daha eski olabileceği sanılan Sibiry'a'daki kurban taşlarının üzerinde at ve geyik resimleriyle kan akıtmak için kullanılan oluklar bulunmuştur.

Kök Türklerde at ile berâber insan kurban edildiği hakkında Bizans elçisi Valentin'in, İstemi Kağan'ın yuğunu (cenâze merâsimini) anlatırken yaptığı şu tasvir dikkate değer: "*Mâtem günlerinden birinde, dört tâne bağlı Hun getirdiler... (Kağanın) babasının atları ile birlikte bunları ortaya koydular... (öbür dünyaya) gidip, (Kağanın) babasının mâiyetine girmelerini emrettiler.* (K. Dieterich, *Byzantinische Quellen zur Laender Völkerkunde*, Leipzig, 1912.)" Bu konudaki çalışmalarıyla yakından tanıdığımız Dr. Emel Esin, bu kayıt hakkında, "*Kök-Türklerde, insan kurban edildiği hakkında tek rivâyet...*" demekte ve "*Başka nâdir rivâyetler şüpheli mâhiyettedir ve esâsen de ölüm ile bitmemektedir.*" diye ilâve etmektedir.

Atların damga basılan yerleri şöyledir:

1. Sağ veya sol sağrıları (nâdiren her iki sağrıya da damga basılabilir),
2. Boyun,

En çok kullanılan ongunlar boğa, geyik, dağ keçisi, at, kurt, koç-koyun, yılan gibi kutsal bilinen hayvanlardır.

3. Yanak,

4. Baldır içi (atı çalan kişi fark edip damgayı tahrif etmesin diye baldırın içine ve görünmeyen yerine vurulur),

5. Boyun bitimi ile sırt başlangıcı arasındaki çıkıntı bölgesinde, kürek kemiğinin biraz gerisine (eyer basıp damgayı tahrif etmesin veya örtmesin diye bu bölgeye vurulur).

Türklerde kökü çok eskiye dayanan at yetiştirme geleneği yıllar yılı Anadolu'da devam etmiş, Osmanlı ordusundan sonra Türkiye Cumhuriyeti ordusunda da süvâri birlikleri kurularak Kurtuluş Savaşı'nda öteki birliklerin yanında yer almışlardır.

Askerî birliklerin dışında, Anadolu'nun pek çok yöresinde, cirit oyunu için kıvrak ve hareketli atlar beslenirdi.

Her yıl an'anevî olarak yapılan cirit oyunlarına pek çok köy, kasaba ve il merkezlerinden yarışmacılar katılırdı. Cirit atları sırf bu yarışma için yetiştirilir, bunun dışında herhangi bir iş için kullanılmazdı. Anadolu'nun pek çok yöresinde cirit (diğer bir adıyla "değnek") oyunlarının oynandığı günlerde, devlet veya şahısların haralarında cins atlar yetiştirilir, eski bir Türk geleneği olarak da bu atların sağrılarına, atalardan kalma damgalar basılırdı. Rıza Nur tarafından Sinop yöresinde tespit edilerek yayımlanan "Tamga ou Tag Marque au Fer Chaul a Sinope" adlı makâlede bu konuya temas edilerek damgalardan örnekler verilmiştir (*Journal Asiatique*, c. 212, Paris 1928, s. 1-48-151).

Türkçesi "Sinop At Damgaları" adıyla *Konya Mecmûası*'nda yayımlanan

(yıl: 5, sayı: 36, 1941, s. 13-17) bu yazıdan sonra, at damgaları meselesine temas eden Şükrü Elçin, *Türk Etnografya Dergisi*'nin 6. sayısında "At Damgaları" adlı kısa bir yazı yayımlamıştır. Elçin, bu yazısında, pek çoğu birbirine benzeyen Doğu Anadolu at damgalarından örnekler vermiştir.

Şimdi pek çok geleneğimiz gibi at besleyiciliği de artık târih sayfalarına gömülmek üzere olduğu için, Rıza Nur ve Şükrü Elçin'in tespit ettiği at damgalarını belirtilen yörelerde arayıp bulmak imkânsız gibidir. Gerek ekonomik sebepler gerek at gibi özel bakım isteyen asil bir hayvanı besleyip büyütecek yerlerin gittikçe azalmasından dolayı, atla birlikte damgalar da kaybolmuştur. 🐾

S. Somuncuoğlu, Saymalıtaş kaya resimleri.

Bursa, Orhaneli, Karacabey, Mustafakemalpaşa damgaları

Damga	Mânâsı ve kullanıldığı yer	Kullanan boy veya aşiret
	Duvarlarda; başa giyilen takkelerde.	Elbeyli (Gaziantep)
	(aynı)	Elbeyli (Gaziantep)
	Duvarlarda ve ev eşyasında mukaddes bir süs ve nazar tılsımı olarak.	Elbeyli ve Türkmenler (Gaziantep)
	Duvarlarda ve ev eşyasında hastalıklar için.	İskân Türkmenleri (Gaziantep)
		Karalar aşireti (Adana)
		Karalar aşireti.
		Karalar aşireti.
	Murat Câmii çinisinde görülmüştür.	(Bursa)
	Zeynîler Câmii'nin kiblesinde duvara kakılmış mermerin üzerindedir.	(Bursa)
		(Bursa)
		Kayı
		Bayat
	Bursa'nın Fodra köyünde bir şahsın öküzlerinin alında.	
	Bir kasketin içine parmakla aşı boyası kullanılarak çizilmiştir.	Artuklu
	At damgası. Çarşamba kazâsından Adana'ya getirilen atta görülmüştür.	
	Büyük bir küpün üzerindeki kitâbenin altında görülmüştür.	Peçenek ?
	Atın sol sağrısına vurulmuştur.	Kafkas (Karacabey)

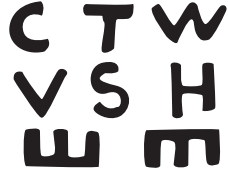

Damga	Mânâsı ve kullanıldığı yer	Kullanan boy veya aşiret
	Bursa Yıldırım Câmii'nin dış revaklarının sağ ve sol stalaktitlerinde.	Bayat
	Dansarı köyünde bir ineğin sağ sağrısında görülmüştür	krş. Orhun alfabesi (Bursa)
	Samanlı köyü	Alka-Evlü, <i>Hünernâme'</i> ye göre. (Bursa)
	Yaylacık köyü.	(Bursa)
	Kayapa köyü.	Alka-Evlii'den bölünmüş bir oymak (Bursa)
	Fodra köyü.	Çavuldur (Bursa)
	Bursa yöresi.	
	Fodra köyü. Domaniç Haymaana türbesinin bulunduğu Çarşamba köyü.	kış. \lenisey (a, e). (Bursa)
	Akçakoyunlu köyü.	(Karacabey)
	Beylik köyü.	Dodurga (Karacabey)
	Mudam köyü.	Alka-Evlü (Mustafa kemalpaşa-Karacabey)
	Voyvoda köyü.	Yüreğir (Karacabey)
	Eskimezarlık köyü.	Alka-Evlü (damgasına benziyor). (Mustafakemalpaşa)
	Ayaz köyü.	Kınık (damgasına benziyor). (Mustafakemalpaşa)
	Yumurcaktı köyü.	<i>Dîvânu Lugâti't-Türk'</i> teki Eymür damgasına benziyor (Mustafakemalpaşa)
	Kum köyü.	(Mustafakemalpaşa)

Bursa, Orhaneli, Karacabey, Mustafakemalpaşa damgaları

Damga	Mânâsı ve kullanıldığı yer	Kullanan boy veya aşiret
	Mustafakemalpaşa M Çıdam köyü. Karacabey İsmetpaşa köyü.	<i>Dîvânu Lugâti't-Türk</i> 'teki Eymür damgası. (Mustafakemalpaşa-Karacabey)
		<i>Hünemâme</i> 'deki Yapırlu ve <i>Dîvânu Lugâti't-Türk</i> 'te ki Yüreğir damgasına benziyor. (Karacabey)
	Kum köyü.	(Mustafakemalpaşa)
	Dümberiz köyü.	(Mustafakemalpaşa)
	(Yay ve ok şekli)	Kırgız hanları ile Kırım hânı Mengü Güray'ın damgası. (Mustafakemalpaşa)
	Kum köyü	(Mustafakemalpaşa)
	Ova Esmen köyü.	Kırgız ve Kırım damgalarına benziyor. (Karacabey)
	Dümberiz köyü.	(Mustafakemalpaşa)
	Ova Esmen köyü.	Bozulmuş bir Bayındır damgasına benziyor. (Mustafakemalpaşa)
	Müdam köyü.	?(Mustafakemalpaşa)
	Keşlik köyü.	<i>Dîvânu Lugâti't-Türk</i> 'teki Salur damgası. (Karacabey)
	Akhisar köyü.	Bayat (Karacabey)
	Yumrucaklı köyü.	<i>Dîvânu Lugâti't-Türk</i> 'teki Alayuntlu damgasına benziyor. (Karacabey)
	Beylik köyü (martalası imi).	(Karacabey)
	Kum köyü.	(Mustafakemalpaşa)

Damga	Mânâsı ve kullanıldığı yer	Kullanan boy veya aşiret
	Akhisar köyü.	Dodurga (Karacabey)
	Akçakoyunlu köyü.	Çavındır (Karacabey)
	Rumeli'nin Langaza kazâsından Yumrucaklı köyüne getirilmiştir.	(Karacabey)
	Voyvoda köyü.	(Karacabey)
	Yumrucaklı köyü.	<i>Dîvânu Lugâti't-Türk</i> 'teki Aşar damgasına benziyor. (Mustafakemalpaşa)
	Osmankadı köyü.	<i>Dîvânu Lugâti't-Türk</i> 'teki İğdir damgasına benziyor. (Mustafakemalpaşa)
	Bursa yöresi (at damgası)	Çebni
	Langaza (Rumeli)'dan Çeltikçi köyüne getirilmiş.	Yörük (Mustafakemalpaşa)
	İsmetpaşa köyü.	(Karacabey)
	Şahin köyü.	Ters çevrilmiş Yıva damgasına benziyor. (Karacabey)
	Ova Esmen köyü.	<i>Dîvânu Lugâti't-Türk</i> ve <i>Reşîdüddin</i> 'deki Begdili damgasına benziyor. (Mustafakemalpaşa)
	Ormankadı köyü.	(Mustafakemalpaşa)
	Mustafakemalpaşa'ya bağlı Çepniköylerinden birine âit.	Dodurga (Mustafakemalpaşa)
	Akhisar köyü.	(Karacabey)
	Dümbe köyü.	(Karacabey)

Bursa, Orhaneli, Karacabey, Mustafakemalpaşa damgaları

Damga	Kullanıldığı Yer
	Bingöl-Karlıova Cibiran aşireti damgalarından örnekler. Bu damgaların mânâsı yoktur. En çok kullanılanı ⁷ işâretidir.
	Cibiranlılarda sığırın yanağına vurulmuş "dağme" [<damga] işâreti, önden alma yapılmaz.

Ş. Elçin'in yazısındaki damga örnekleri

Kars- Porsuklu	^ * * 0
Sarıkamuş	0 ≡
Sarıkamuş-Divik	A X M O
Erzurum- Varkanut	^ * 0
Ardahan	ONMCEL
Posof	BCUZEV
Yusufeli	U 0
Şavşat	≡ OM
Şavşat-Atalar	≡ O CM
Artvin- Ardanuç- Gevacık	X v 4
Kars-Göle- Zaut	HcNYKMA

Çarşamba kazasından Adana'ya getirilen bir atta görülmüştür.

Karacabey'de bir atın sol sağrısında görülmüştür (Kafkas).

Bursa yöresi (Çepni).

KAYNAKÇA

- ¶ Ađar, Ö. K., *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, İstanbul 1940.
- ¶ Ahmet Tevhit, *Meskükât-ı Kadime-i İslâmiyye*, 1321.
- ¶ Akçoraklı, O., *Kırım'da Tatar Damgaları*, Bahçesaray 1926.
- ¶ Aslanapa, O., "Türkler'de Arma Sanatı", *Türk Kültürü*, yıl: II, sayı: 16 (Şubat 1964).
- ¶ Arat, R. R., *Kutadgu Bilig III*, Ankara, 1979.
- ¶ Belli, O., "Urartularda Hayat Ağacı İnancı", *Anadolu Araştırmaları*, VIII, 1980, s. 223-247
- ¶ Castagne, J. Ö., "Les Tamgas des Kirghizcs (Kazaks)", *Revue du Monde Musulmane*, c. 47, Paris, 1921, s. 28-64.
- ¶ Çay, A., *Anadolu'da Türk Damgası, Koç-Koyun Meselesi*, Ankara 1984.
- ¶ Danişmend, N., "Anadolu Türk Beyliklerinin Haçlı Bayrakları", *Türklük Mecmuası*, sayı: 1, s. 12.
- ¶ Durul, Y., "Hali ve Kilimlerde Kız Motifleri", *Türk Etnografya Dergisi*, sayı: 1, Ankara, 1968, s. 91.
- ¶ _____, "Anadolu Klimlerinin Teşhisi ve İmler", *İ. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, c. IV, Ankara 1978, s. 278-287.
- ¶ _____, "Afşarlar ve Dokuma Sanattan", *İ. Milletlerarası Folklor Kongresi Bildirileri*, c. V, Maddî Kültür, Ankara 1983, s. 76-78.
- ¶ Ebulgâzi Bahadır Han, *Şecere-i Tetrâkime (Türklerin Soy Kütüğü)*, yay. M. Ergin, İstanbul, bty, s. 48-52.
- ¶ Elçin, Ş., "At Damgaları", *Türk Etnografya Dergisi*, sayı: 6, Ankara, 1963-65, s. 26.
- ¶ Eren, N., *Hece Tahtaları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1984.
- ¶ Ertaş, Z., "Antalya Bölgesi Bir Grup Mezar Taşı Üzerindeki Yorumlar", *Sanat Tarihi Yıllığı*, XII, İstanbul 1983, s. 21-33.
- ¶ Esin, E., "Ötüken Yiş: Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar", *Atsız Armağani*, İstanbul, 1976.
- ¶ _____, "Sigunlar Begi (Kök-Türk Kağan Damgası Hakkında)", *XVI. Milletlerarası Altaistik Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1970, s. 113-152.
- ¶ _____, "Kuşçı", *Sanat Tarihi Yıllığı*, VI, İstanbul 1976.
- ¶ Evans-Pritchard, *The Problem of Symbols*, Oxford, 1956.
- ¶ Gabriel, A., *Les Monuments Turc d'Anatoli II, Amasya-Tokat-Sivas*, Paris, 1934; bu eserin 61. sayfasında, Anadolu'daki eski mimârî anıtlarında bulunan taşçı işaretileriyle damgalar arasındaki benzerlik üzerine durulmuştur.)
- ¶ Gökalp, Z., *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1976.
- ¶ Güsar, V., "Çerkeslerde Aile Damgaları", *Yeni Kafkasya Dergisi*, sayı: 54, İstanbul, 1961, s. 5-30.
- ¶ Hacı Mustafa Mahir Efendi, *Kafkasya Kabilelerinin Alâmet ve Ümerâlarının Hikâyât ve Vâkaları*, Bulak, 1309 (1982).
- ¶ İnan, A., "Altay'da Pazırık Hafriyatında Çıkarılan Atlar...", *Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1943.
- ¶ _____, "Müslüman Türklere Şamanizm Kalıntıları", *İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Ankara, 1954, s. 4.
- ¶ _____, "Damga ve Egzogami", *Türk Folklor Araştırmaları*, c. 16, No. 309, İstanbul, 1975, s. 7273-7274.
- ¶ _____, "Türklere And", *Halk Bilgisi Haberleri*, sayı: 68, s. 25; kulak kertiklerinin eski Türklere bir âyin neticesi olduğu hakkında bilgi verilmektedir.
- ¶ _____, "Türk Rivayetlerinde Bozkurt", *Türkiyat Mecmuası*, II, İstanbul, 1928.
- ¶ _____, "Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında", *Etnografya Dergisi*, II, 1934.
- ¶ _____, "Türk Folklorunda Simurg ve Garuda", *Türk Dili*, 19, 1953.
- ¶ Karamağralı, B., *Ahlat Mezartaşları*, Ankara, 1972.
- ¶ Karga, R., Koşay, H. Z., *Karacay-Malkar Türklere Hayvancılık ve Bununla İlgili Gelenekler*, Ankara, 1954, s. 74-75'te "mallara en koyma ve tamga vurma" konusu işlenmekte, ayrıca boyların kullandıkları damga örnekleri verilmektedir.
- ¶ Koman, M. M., "Orhon Alfabetesinin Anadolu'da İzleri", Konya, 1933.
- ¶ Kosswig, L., "Eigentumszeichen (Damga) in Anatolien", *Oriens*, c. 23-24, Leiden, 1974, s. 332-405; bu yazıda, Kayseri'nin Pınarbaşı ilçesi ile Maraş'ın Göksun ilçesine yerleşen Çerkeslerin damgaları incelenmektedir. Burada çizilerek 143 damga verilmiş ve kullandığı yerler belirtilmiştir.
- ¶ Koşay, H. Z., "Doğu Anadolu Mezar Taşlarındaki Koç ve Koyun Heykelleri", *Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi (Ankara 19-24 Ekim 1959)*, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara, 1962, s. 256-257.
- ¶ Köprülü, M. F., "Altın Köpeli Oğuz beyleri", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 1932, s. 10-21.
- ¶ Kum, N., "Selçuklu Yapılarında Enteresan Damgalar ve Oğuz Boylarının Tör-Ongunları ile Mukayese", *Belediyeler Dergisi*, yıl: V, sayı: 50, Ankara, I. Teşrin 1939, s. 24-29.
- ¶ Kut, A. T., "Damgalar Üzerine", *Folklor ve Etnografya Araştırmaları*, İstanbul, 1984, s. 643-648; bu yazıda, damgalar üzerine yapılan çalışmaların bir değerlendirmesi yapılmaktadır.
- ¶ Kutlu, M., Şavak Aşiretinde Göçer Hayvancılık, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 1987.
- ¶ Mannay-ool, M. X., "Drevnee izobrajenie gornogo kozla V Tuve, Sovetskaya Arxeologiya, Moskova, 1967/1.
- ¶ Lechler, G., "The Tree of Life in Indo-European and Islamic Cultures", *Ars Islamica*, c. IV, Ann Arbor, 1937, s. 369-420.
- ¶ Matkovski, A., "Les Blasons Representant l'Empire Ottoman en Europe", *Balkanica*, c. V, Belgrad, 1974, s. 245-286.
- ¶ Minorskiy, V., "A soyurghal of Qasim b. Jahangir Aqqoyunlu 903 (1498)", *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Vol. IX. par. 4; bu makâlede Bosna'daki Akkoyunlu tesiri incelenmiş ve bir fermânın üzerindeki damganın Bayındırlı damgası olduğu hükmüne varılmıştır.
- ¶ Nemeth, G., Attila ve Hunları, terc. Şerif Baştaş, İstanbul 1962.
- ¶ Nur, R., "Tamga ou Tag Marque au Fer Chaud a Sinofe", *Journal Asiatique*, c. 212 (Paris 1928), s. 148-151; "Sinop At Damgaları", Konya Mecmuası, çev. M. Mesud Korman, yıl: V, sayı: 36, Konya, 1941, s. 13-17.
- ¶ Ögel, B., *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, 1962.
- ¶ _____, *Türk Mitolojisi I*, Ankara 1971; Oğuz boylarının ongun ve kuş motifleri için bkz. s. 355-377.
- ¶ Radloff, W., *Sibirya'dan I-II*, terc. Ahmet Temir, İstanbul 1964.
- ¶ Rudenko, J. I., *Başkırı, istoriko-etnografiçeskie oçerki*, Moskova, 1955.
- ¶ _____, *Noin-ula: Die Kultur der Hsiung-nu und die Hügelgraber von Noin-ula*, Bonn, 1969.
- ¶ Seyyid Lokman, Hünernâme, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Hazine, No. 1523; damgalar için bkz. V. 29b-32a).
- ¶ Sümer, F., *Oğuzlar (Türkmenler) - Tarihleri-Boy Teşkilâtları-Destanları*, Ankara, 1967; 2. baskı, Ankara, 1972; Oğuz boylarının kullandıkları damgalar listeler hâlinde verilmiştir.
- ¶ Tryjarski, E., "Eski Türklerin Moğolistandaki Arkeolojik Eserleri Üzerine", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XIV/1-2, Ankara, 1977-78.
- ¶ Ülkütaşır, M. Ş., "Türklere Ağaç Kültü", *Türk Halkbilgisine Dair Araştırmalar*, İstanbul, 1938.
- ¶ Vary, H., "Altürkische Felszeichnungen in Nordost-Anatolien", *Ural-Altäische Jahrbücher*, c. 40, sayı: 1-2, Weisbaden, 1968, s. 50-70; bu yazıda, Erzurum Karayazı düzündeki Cunni mağlarındaki kayalar üzerine çizilmiş XII. veya XIII. yüzyıla kadar geriye giden, 12 Oğuz boyuna âit damgaların 29 değişik varyantı, Uyğur damgaları, Runik yazılar, hayvan ve binici tasvirleri, eski Ermeni yazısı hakkında bilgi verilmektedir.
- ¶ Vernadsky, G., "Note on the Origin of the Word Tamga", *Journal of the American Oriental Society*, c. 76, New Haven, 1956, s. 188-189.
- ¶ Yalçın, A. R., *Cenupta Türkmen Oymakları*, 5 cilt, İstanbul, 1932-1939; 2. baskı, 2 cilt, Ankara, 1977.
- ¶ _____, "Güney Yurtta Damgalar", *Türk Tarih, Arkeologiya ve Etnografya Dergisi*, c. III, İstanbul, 1936, s. 193-198.
- ¶ _____, "Cenupta Oğuz Damgaları", *Bozkurt Mecmuası*, sayı: 8, İstanbul, 1940, s. 182-193.
- ¶ _____, *Anadolu'da Türk Damgaları, Uludağ'dan Toroslara*, Bursa, 1943.
- ¶ _____, "Bursa'da Türk Damgaları", *Halk Bilgisi Haberleri*, yıl: X, sayı: 118, Ağustos 1941, s. 237-240; yıl: X, sayı: 119, Eylül 1941, s. 272-274; yıl: XI, sayı: 121, II. Teşrin 1941, s. 10-12.
- ¶ _____, "Uludağ Çevresinde Türk Damgaları", *II. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 15-20 Kasım 1943 Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara, 1948, s. 426-433.
- ¶ Yazıcıoğlu Ali, *Tarih-i Âl-i Selçuk*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Revan Köşkü, No 1390; damgalar için bkz. V. 21a-24b)
- ¶ Yener, Ş. S., "Mahra Damgaları", *Gaziantep Kültürü*, c. III, sayı: 34, Gaziantep (Ekim 1966), s. 4, 21-23.

¶ Yazarı "At Damgaları" (*Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, haz. Emine Gürsoy-Naskali, Resim Matbaacılık, İstanbul, 1995, s.95-120) başlıklı makalesinden derlenmiştir.